

Damian Kasprzyk

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0002-3588-3486

POCZĄTKI REGIONALIZMU NA ZIEMIACH POLSKICH A FRANCUSKIE WPŁYWY INTELEKTUALNE

The Beginnings of Regionalism in Poland and French Intellectual Influence

Summary: The text presented is an attempt at summarising French intellectual orientations influencing Polish regionalism. Phenomena that can be treated as heralding the proper regionalism – the development of research on the history of particular localities and lands, folklore, geographic and linguistic works, development of local journalism or artistic and educational activities – were embedded in a wide stream of patriotic activities, the fact that provides an essential difference between the conditions in which regionalism developed in Poland and in France at the turn of the 20th century. Irrespective of the above, French scientific, political and cultural currents were closely followed in Poland, gaining here many supporters, also among regionalists.

Keywords: regionalism, history of ideas, Polish-French relations, decentralisation, education, science

Słowa kluczowe: regionalizm, historia idei, relacje polsko-francuskie, decentralizacja, edukacja, nauka

W polskiej literaturze konsekwentnie podkreśla się, że regionalizm jako kierunek badań naukowych oraz zorganizowany ruch społeczny stawiający sobie za cel dowartościowanie prowincji pod względem kulturowym, administracyjnym i gospodarczym, narodził się we Francji¹. Wskazuje się przy tym na specyficz-

¹ A. Stogowska, *Regionalizm – prąd umysłowy XIX i XX wieku*, „Edukacja Dorosłych” 2000, nr 1, s. 63–70; E. Chudziński, *Regionalizm. Idea – ludzie – instytucje*, Warszawa 2010, s. 14–35.

ny klimat polityczny towarzyszący pierwszym manifestom regionalistycznym w tym kraju oraz kluczowe inicjatywy wyznaczające charakter i kierunki tego ruchu². Pierwsze dekady XX w. to okres intensywnego rozprzestrzeniania się idei regionalizmu w Europie. Wówczas też powstawały w wielu miejscach pionierskie programy, deklaracje, projekty i realizacje inspirowane tym ożywczym nurtem intelektualnym. Zakłada się, że regionalizm zaistniał jako swoista odpowiedź na głębokie zmiany jakie zaszły w związku z industrializacją, przemieszczaniem się ludności, rozwojem państw narodowych i wieloma innymi zjawiskami skutkującymi zanikiem odrębności kulturowych poszczególnych wspólnot i grup etniczno-regionalnych³. Mimo tak nakreślonych przemian o charakterze uniwersalnym zwraca się uwagę, że regionalizm w różnych krajach przyjmował nieco odmienną formę, dostosowaną do lokalnych potrzeb, ukształtowaną na gruncie rodzimych doświadczeń naukowych i kulturalnych. Tekst powstał w wyniku analizy treści opracowań na temat genezy idei regionalizmu w Polsce oraz rozwinięcia wątków wskazujących na inspirującą rolę myśli francuskiej w tym zakresie.

Regionalizm a sprawa polska

W XIX w. Polski na mapie Europy nie było. Administracyjne twory w postaci Księstwa Warszawskiego powstałego pod egidą Napoleona a potem Królestwa Polskiego istniejącego w ramach Imperium Rosyjskiego nie obejmowały swoim zasięgiem większości ziem, których mieszkańcy czuli się Polakami, nie zaspokajały też narodowych aspiracji politycznych⁴. Podzielone pomiędzy trzy państwa zaborcze społeczeństwo stało się częścią trzech różnych bytów państwowych, w których obowiązywały odrębne prawa, zasady życia społecznego oraz różne ograniczenia swobód dotyczących języka, wyznania, aktywności naukowej i kulturalnej. Ten podstawowy kontekst wręcz uniemożliwiał rozwinięcie idei regionalizmu jako ruchu, który w swoim fundamentalnym wymiarze kształtuje optymalne relacje między centrum a prowincją w ramach niepodległego państwa. Polski regionalizm kielkował w opozycji do mocarstw zaborczych, zatem posiadał względem nich charakter krypto-irredentystyczny, zaś pielęgnowanie i badanie kultur regionalnych nie było celem samym w sobie, a raczej jednym ze sposobów budzenia tożsamości narodowej. Wszelkie powoływane przez Polaków siłami społecznymi instytucje miały podstawowy cel, jakim było zastąpienie

² E. Chudziński, *Z dziejów regionalizmu w Polsce*, „Rocznik Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego Oddział w Krakowie” 1995, nr 2, s. 53; A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki w latach 1918–1939*, Kielce 2008, s. 19–21.

³ Por. H. Skorowski, *Antropologiczno-etyczne aspekty regionalizmu*, Warszawa 1990, s. 9, 14.

⁴ R. Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, 43–70.

organów nieistniejącego państwa⁵. Słowem, inicjatywy regionalne nie stanowiły spełnienia innej idei niż narodowo-wyzwoleńcza.

Głównymi jej realizatorami byli przedstawiciele inteligencji – specyficznej warstwy społecznej wywodzącej się w zaborze rosyjskim ze spauperyzowanego stanu szlacheckiego (w zaborach pruskim i austriackim także mieszczańskiego, a nawet chłopskiego) – którzy z uwagi na zdobyte wykształcenie tworzyli elitę narodową jako prawnicy, lekarze, nauczyciele, inżynierowie, urzędnicy, przemysłowcy, literaci, duchowni⁶. Na przestrzeni całego wieku XIX rola tej grupy systematycznie rosła, zaś jej etos charakteryzował się świadomością posłannictwa i wymogiem fachowości w realizacji dwóch podstawowych misji – narodowej i modernizacyjnej⁷. To przedstawiciele inteligencji zasilali szeregi regionalistów już w wolnej Polsce. Nas jednak interesuje jeszcze jedna cecha tej warstwy społecznej wynikająca z sytuacji politycznej Polski w XIX w. Udział trzech wielkich mocarstw – Rosji, Prus i Austrii – w likwidacji Pierwszej Rzeczypospolitej i ich rola w przeciwdziałaniu polskim dążeniom niepodległościowym sprawiły, że inteligencja szczególnie podatna była na wzory francuskie (w dalszej kolejności angielskie).

Jeśli rozwój idei regionalizmu ściślej połączymy z aktywnością naukową, szczególnie w kontekście historii, etnologii, dialektologii, oraz geografii, okaże się, że w tych obszarach badania dziewiętnastowiecznych polskich uczonych miały zostać spożytkowane w pierwszej kolejności na budzenie świadomości i dumy narodowej.

Utrata niepodległości sprawiła, iż nowych znaczeń nabrało zainteresowanie przeszłością. Na plan pierwszy wysunęła się potrzeba nowej syntezy historii narodu polskiego. Myśli te zostały zarysowane już w początkach XIX w., w ramach poszukiwania najlepszej dla Polaków wizji państwa z nadzieją na jego rychłe wskrzeszenie. Warto, w kontekście „uśpionego” jeszcze regionalizmu, zwrócić szczególną uwagę na antyfeudalny pogląd, iż lud może odegrać samodzielną rolę w procesie historycznym, głoszony przez Joachima Lelewela (1786–1861), który *nota bene* po powstaniu listopadowym wyemigrował do Paryża, a wiele swoich prac opublikował po francusku.

W tygłu inspiracji patriotycznych pojawiły się także pierwsze prace ludoznawcze, przy czym należy podkreślić, iż kulturę ludu traktowano jako jedno ze źródeł do badań historycznych. Posługując się dzisiejszą terminologią wypadłoby powiedzieć, iż pierwotnie ludoznawstwo uznawano za naukę pomocniczą

⁵ J. Sługocki, *Zagadnienia regionalizmu i tożsamości regionalnej*, Bydgoszcz 1990, s. 19.

⁶ E. Lewandowski, *Wzlot i upadek inteligencji*, „Dziś” 2007, nr 12, s. 53.

⁷ M. Ziółkowski, *Ewolucja historycznych funkcji polskiej inteligencji, współczesna pragmatyzacja świadomości i przemiany systemu szkolnictwa wyższego*, [w:] *Spotkania z kulturą. Antoninie Kłoskowskiej w piątą rocznicę śmierci*, red. J. Kurczewska, E. Tarkowska, Warszawa 2006, s. 295–296.

historii⁸. Niemniej jednak już w początkach XIX w. wielu zbieraczy (głównie folkloru słowno-muzycznego i obrzędowego) ogłosiło wyniki swoich studiów. Podkreślano znaczenie podań ludowych, baśni, legend dla ustalenia początków państwowości polskiej. Symboliczną datę stanowi rok 1818, kiedy to Adam Czarnocki (1784–1825) pod pseudonimem Zorian Dołęga-Chodakowski opublikował rozprawę *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, w której apeluje o gromadzenie artefaktów ludowych w trakcie wędrówek po wsiach oraz utożsamia to, co ludowe, z tym, co narodowe. Ten sposób myślenia (i działania) zdominuje ludoznawstwo na kilka kolejnych dekad. Kultura ludowa powoli przestanie być „dodatkiem” do badań historycznych, a ludoznawstwo stanie się zajęciem metodologicznie autonomicznym. Utrwała się też przekonanie, że istotę polskości określa właśnie kultura ludu, którą należy badać i dokumentować⁹.

Ten sam cel przyświecał studiom dialektologicznym. Zresztą dziewiętnastowieczni ludoznawcy-etnografowie często tworzyli słowniki gwarowe okolic, w których prowadzili badania. Bez wątplenia jednak za twórcę nowoczesnej dialektologii na gruncie polskim należy uznać Kazimierza Nitscha (1874–1958). Warto wspomnieć znamieny fakt, że uczony ten szybko porzucił dialektologię atomizującą na rzecz syntez i opisu całych prowincji, zaczynając od terenów, które najbardziej były wystawione na wynarodowienie, czyli Prus Zachodnich, Prus Wschodnich i Śląska. Brał też aktywny udział w dyskusji nad statusem Kaszubszczyzny. Jeszcze przed 1918 r. Nitsch publikował pierwsze próby uogólnień i podziałów polskich dialektów, inspirując się powstającym francuskim atlasem dialektologicznym Jules’a Gillieronona (1854–1926) i Edmonda Edmonta (1849–1926)¹⁰.

Dzieła Wincentego Pola (1807–1872), Wacława Nałkowskiego (1851–1911), Eugeniusza Romera (1871–1954) i wielu innych geografów świadczą o tym, że również i ta, słusznie kojarzona z regionalizmem dyscyplina, w nie mniejszym stopniu niż historia i etnografia, ściśle związana była z polskimi aspiracjami niepodległościowymi i politycznymi. Można powiedzieć, że związek ten był wpisany w rozwój nowoczesnej nauki geograficznej w Polsce. Udowodniano m.in., że między Odrą i Nysą Łużycką na zachodzie a Dnieprem i Dźwiną na wschodzie istnieje odrębna jednostka geograficzna o specyficznych cechach fizjograficznych. Ustalenie to pełniło istotne funkcje kompensacyjne. Słusznie jeden z badaczy tego zagadnienia zauważył, że w myśl tych koncepcji „sama natura

⁸ R. Górski, *Zainteresowania kulturą ludową w epoce Mickiewicza*, „Polska Sztuka Ludowa” 1956, nr 1, s. 35.

⁹ D. Kasprzyk, *Ludoznawstwo – u źródeł regionalizmu*, [w:] *Uniwersalizm i tradycja w kulturze. Aktualność kultury ludowej. Część III*, red. A. Roguska, M. Danielak-Chomać, Siedlce 2015, s. 67–86.

¹⁰ M. Rak, *Dialektologia polska w latach 1873–1918 (zarys historii)*, [w:] *Studia Dialektologiczne V*, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, A. Tyrpa, Kraków 2019, s. 331–332. Por. B. Dunaj, *Kazimierz Nitsch jako prekursor badań regionalizmów*, [w:] *Studia Dialektologiczne IV*, red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz, Kraków 2010, s. 19–24.

wspomagała wysiłki narodowe¹¹. Szczególna rola przypadła też rodzimej kartografii, która miała służyć zachowaniu polskich nazw geograficznych. Romer, który postanowił opracować mapę ziem polskich, pisał w liście do francuskiego uczonego Emmanuela de Margerie (1862–1953): „dziełem tym chcemy dać nowy dowód naszego istnienia i naszych uczuć, chcemy też uchronić świat przed utratą autentycznych polskich nazw geograficznych”¹².

Prawidłowością wynikającą ze specyfiki historii Polski w XIX w. były zaskakujące nieraz przekształcenia rozmaitego rodzaju idei, które z czasem będą mieć bliski związek z regionalizmem. Na przykład anarchiści zarażeni ideą niepodległości potrafili propagować „zmowę powszechną przeciw rządowi” i odrzucać samą ideę państwa, choć w istocie była to negacja określonego państwa – obcego i zaborczego. „To w Polsce i tylko w Polsce możliwe było, aby ukrytą istotą teoretycznej negacji państwa rzeczywistego była upragniona idealność własnego państwa nierzeczywistego”¹³. Innych przykładów dostarcza krajoznawstwo. Gdy w 1906 r. zalegalizowano w Warszawie Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, jego działacze wyznaczyli sobie cele społeczno-narodowe. Powstające w tym czasie przewodniki zawierały bardzo często informacje, ilu mieszka w danej okolicy Polaków. Przyglądano się pod tym kątem szczególnie ludności wiejskiej, sporządzając, a następnie publikując opisy o charakterze *par excellence* ludoznawczym. A zatem nawet krajoznawstwo miało służyć poznaniu nieistniejącego formalnie państwa, stając się rzecznikiem integracji ziem polskich¹⁴.

Tak oto w wielkim skrócie nakreślić można polskie realia i dziejowe okoliczności odpowiedzialne za fakt, że idea regionalizmu rozwijająca się pręźnie na gruncie francuskim, w Polsce została w XIX w. włączona w nurt spraw o większym ciężarze gatunkowym.

Inspiracje filozoficzno-intelektualne

W polskich opracowaniach naukowych, dotyczących regionalizmu, raczej marginalnie zwraca się uwagę na głębsze inspiracje ideowe¹⁵. Z tego ustalenia wynika próba przedstawienia wybranych, najbardziej charakterystycznych wpływów ideowych, kształtujących genezę i istotę tego ruchu. Owe inspiracje pochodzą z określo-

¹¹ R. Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków...*, s. 195.

¹² Cyt. za: B. Piotrowski, *Eugeniusza Romera koncepcja Polski rdzennej*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 1, s. 47–48.

¹³ A. Mancwel, *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 2009, s. 59.

¹⁴ E. Marcinkowska, *O prekursorach regionalizmu polskiego*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2003, nr 19, s. 27; Por. S. Kosieleński, *Spis z natury. Krajoznawczy projekt niepodległościowy*, „Pomocnik Historyczny”, dodatek do „Polityki” 2007, nr 34 (23.08.2007), s. 34–38.

¹⁵ Nieco obszerniejszego omówienia tych zagadnień podjął się A. Lech, *Źródła ideowe regionalizmu*, „Zeszyty Wiejskie” 2008, z. 13, s. 48–55.

nych filozofii społecznych, koncepcji ekonomicznych i edukacyjnych, zaś ich źródeł często należy poszukiwać w myśli francuskiej. Dokonajmy zatem krótkiego bilansu tych idei, wraz ze wskazaniem (zarówno w toku zasadniczej narracji, jak i w przypisach) polskich badaczy, którzy współcześnie uwypuklają ich wpływ na regionalizm.

Nie ulega wątpliwości, że źródła regionalizmu sięgają idei oświeceniowych. Nawiązują zwłaszcza do myśli Jana Jakuba Rousseau (1712–1778). Jego „człowiek natury” dawał ludzkości nadzieję na odzyskanie stanu doskonałego, który miał cechować społeczeństwo jeszcze przed powstaniem scentralizowanego aparatu państwowego z jego władzą polityczną¹⁶. Aleksandra Lubczyńska podkreśla, że hasła głoszone przez Rousseau inspirowały regionalistów, którzy z kolei nadawali koncepcjom tego pisarza i filozofa nowy, ożywczy sens¹⁷. Prowincja, tak bardzo dowartościowana przez regionalistów, miała być obszarem bliższym naturze, oddalonym od wielkich miast, gdzie można i powinno się „renegocjować” umowę społeczną.

Zainteresowania regionalizmu skupiają się na problematyce oświatowo-kulturalnej, ale także gospodarczej i administracyjno-politycznej. Przede wszystkim ruch ten dąży do uaktywnienia ośrodków prowincjonalnych, najczęściej specyficznych ze względu na warunki geograficzne, gospodarcze i etnograficzne, kojarzonych głównie z wsią i miejscami zapóźnionymi gospodarczo w stosunku do „centrum”. Właśnie z punktu widzenia rozwoju gospodarczego terenów rolniczych i zacofanych, źródeł regionalizmu szukać można w pochodzącej z drugiej połowy XVIII w. doktrynie fizjokratyzmu¹⁸. Idea ta, to pierwszy system teoretyczny w myśli ekonomicznej, który wychodząc również od idei „porządku naturalnego” za jedyne źródło bogactwa uważał rolnictwo. Wybitnym jego współtwórcą okazał się François Quesnay (1694–1774).

Poszukując swego rodowodu regionalizm mógł nawiązywać do koncepcji działającego w Szwajcarii, lecz piszącego po francusku i zaliczanego do francuskiego nurtu ekonomii klasycznej Jeana Ch. L. Simonde de Sismondiego (1773–1842), wyłożonej w pracy *Nowe zasady ekonomii politycznej* (1819). Teoretyk ten był zwolennikiem tzw. romantyzmu ekonomicznego – kierunku broniącego tych warstw społecznych, które zagrożone były w swoim istnieniu oddziaływaniem rozwijającego się kapitalizmu. Uważał, że najlepszą podstawę rozwoju ekonomicznego tworzą samodzielne gospodarstwa rolne oraz drobne warsztaty rzemieślnicze i manufaktury. Dlatego jego teoria pracy produkcyjnej jako swoistego bogactwa narodowego była bardziej otwarta i wieloczynnikowa w stosunku do jednostronnego podejścia fizjokratów¹⁹.

¹⁶ Por. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1981, s. 104–109.

¹⁷ A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki...*, s. 21.

¹⁸ Por. J. Burszta, *Kultura ludowa – kultura narodowa: szkice i rozprawy*, Warszawa 1974, s. 251.

¹⁹ O Simonde de Sismondim wspominają D. Kasprzyk, A. Lech, *Agraryzm – regionalizm. Bliskość ideowa programów*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie*, tom 2, *Idee, organizacje, środowisko*, red. F. Kampka, S. Stęпка, Warszawa 2012, s. 57.

Wśród filozofów uzasadniających kolejną, podstawową dla regionalizmu kwestię konieczności politycznej i administracyjnej decentralizacji, odnajdziemy francuskiego twórcę socjologii jako nauki empirycznej Augusta Comte'a (1798–1857). Uświadomił on działaczom, operującym w obrębie regionu etnograficznego, że myślenie naukowe, albo inaczej „pozytywne”, powinno opierać twierdzenia na faktach i zależnościach współlistnienia lub następstwach faktów²⁰. W metodologii Comte'a można było odnaleźć przekonującą zachętę do podjęcia badań nad społecznościami lokalnymi. Oparty na nauce sposób myślenia, stawał się atrakcyjną dla badaczy i społeczników koncepcją praktycznego zastosowania nauk o społeczeństwie oraz wykorzystania badań w terenie do merytorycznego wzmocnienia programów partii i organizacji społecznych²¹.

Jak wspomniano, wśród polskich regionalistów zdecydowanie przeważał pogląd (zarówno tuż przed, jak i po odzyskaniu niepodległości), iż dobrem najwyższym jest interes narodowy, którego ucieleśnieniem ma być niepodległe państwo²². Niemniej jednak regionaliści w wielu krajach bronili i bronią tezy, głoszącej, że samorząd terytorialny powinien być kluczowym narzędziem demokracji, wypełniając przede wszystkim funkcje związane z decentralizacją zadań państwa. Wszelkie centralistyczne zakusy ograniczające samorząd zawsze budziły i budzą radykalny sprzeciw regionalistów. Dlatego – choć z pewną ostrożnością – wypada jednak tu wspomnieć Pierre'a Proudhona (1809–1865), uważanego za jednego z twórców podstaw regionalizmu francuskiego. Tego ojca anarchizmu, polityka, ekonomistę, socjologa i dziennikarza należy uznać też za oryginalnego bezkompromisowego zwolennika urzeczywistnienia najcenniejszych wartości – wolności i sprawiedliwości. Jako wróg władzy politycznej przeciwstawiał się roli państwa w procesie organizowania i reorganizowania społeczeństwa. W szczególności drażniła go możliwość centralizacji, unifikacji środków produkcji i odgórnego zarządzania. Odrzucał wszystkie te działania, które mogłyby doprowadzić do ucisku i zagrożenia wolności jednostki. Uważał, że w obowiązującym modelu państwa na krytykę zasługuje to, iż rząd, kierując się rzekomo interesami obywateli, usprawiedliwia swoje działania opinią, że społeczeństwo nie ma pojęcia o tym, co jest dobre dla ogółu. Dlatego, jako swoiste antidotum na procesy wynikające z nadmiernej roli państwa, postulował zainicjowanie oddolnego ruchu stowarzyszeniowego,

²⁰ Por. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 22.

²¹ O inspiracjach filozofią Comte'a wspomina jeden z czołowych teoretyków regionalizmu polskiego Jerzy Damrosz, *Ojczyzna i jej regiony (region, regionalizm, edukacja lokalno-regionalna i etniczna)*, Płock–Warszawa 2007, s. 81.

²² Również obecnie w środowisku regionalistycznym dominuje myślenie w kategoriach patriotyzmu narodowego. Por. D. Kasprzyk, *Patriotyzm(y) regionalistów*, [w:] *Kulturowe analizy patriotyzmu*, red. K. Kulikowska, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2016, s. 501–521.

ogarniającego w ramach dobrowolnych organizacji społecznych różne składniki życia społecznego, kulturalnego i gospodarczego²³.

Inspiracji rozwojowych, szczególnie dla regionalnych badań literaturoznawczych, dostarczała teoria środowiskowa Hippolyte'a Taine'a (1828–1893). Ten francuski filozof, psycholog, historyk sztuki i literatury wśród determinizmów, którym podlega człowiek, obok osobowych cech dziedzicznych oraz momentu dziejowego, wymieniał środowisko. Jeśli czynnik ten utożsamimy z warunkami, jakie oferuje dany region, pozwoli nam to doprecyzować związek między artystą a obszarem, na którym tworzy. Wśród tych warunków wymieniano ukształtowanie terenu, realia hydrologiczne, florę i szereg innych elementów, które nadają odmienny charakter każdej krainie, zamieszkującej je ludziom i ich twórczości²⁴.

Wyraźny wpływ na rozwój idei regionalizmu w Polsce wywarł także kierunek pedagogiczny zwany „nowym wychowaniem”. Jego prekursorem był francuski socjolog i pedagog Edmond Demolins (1852–1907). Kierunek ten zakładał m.in. uaktywnienie dziecka stosowne do potrzeb wieku, a także jego osobistych zainteresowań i upodobań. Istotnym czynnikiem było w tej koncepcji środowisko, rozumiane jako przestrzeń zaspokajania twórczej aktywności dziecka i teren, do którego uczeń może się przystosować w sposób czynny. Polscy regionaliści, szczególnie ci wywodzący się z kręgów nauczycielskich, wcielali w życie idee „nowego wychowania”, słusznie sięgając po kategorię regionu jako naturalnego środowiska ucznia, które ten powinien aktywnie poznawać i twórczo wykorzystywać²⁵.

Francuskie początki i polscy adaptatorzy

W polskiej literaturze przedmiotu opisuje się narodziny francuskiego regionalizmu przywołując konsekwentnie podobny zestaw wydarzeń, instytucji, postaci oraz przyczyn pojawienia się określonych postulatów i inicjatyw. W istocie regionalizm francuski był ruchem wyraźnie korekcyjnym, stanowiącym odpowiedź na zjawiska, które w opinii wielu intelektualistów były w ogólnym bilansie niekorzystne²⁶. Wiek XIX charakteryzował się w tym kraju częstymi konfliktami społecznymi, rosnącą biurokracją, ale przede wszystkim homogenizacją kul-

²³ J. Szacki, *Historia myśli...*, s. 167, 169, 172 i 222. O wpływach intelektualistów francuskich – w tym Proudhona pisze J. Sługocki, *Zagadnienia regionalizmu...*, s. 9.

²⁴ Koncepcje H. Taine'a wykorzystywali na gruncie polskim m.in. literaturoznawcy Bronisław Chlebowski (1846–1918) i Piotr Chmielowski (1848–1904). O inspiracjach tych pisze M. Mikołajczak, *Wstęp: Regionalizm w polskiej refleksji o literaturze (zarys problematyki i historia idei)*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*, red. Z. Chojnowski, M. Mikołajczak, Kraków 2016, s. 21.

²⁵ D. Koźmian, *Poglądy społeczno-pedagogiczne Aleksandra Kazimierza Patkowskiego (1890–1942)*, Szczecin 1998, s. 14–15.

²⁶ A. Stogowska, *Regionalizm – prąd umysłowy...*, s. 63; A. Lech, *Źródła ideowe...*, s. 48.

turową w oparciu o język i wzorce Île-de-France. Ten proces przymusowej galicyzacji mniejszości etnicznych i językowych odbywał się kosztem Bretończyków, Oksytańczyków, Katalończyków, Basków i innych grup etniczno-regionalnych. Na przełomie XVIII i XIX w. prawie połowa mieszkańców dwudziestopięcimiilionowej Francji nie znała języka „paryskiego”, który w 1793 r. zaczął obowiązywać w szkołach i urzędach. 60 lat później nie znało go już „tylko” 20% obywateli²⁷. Regionalistom doskwierał konsekwentnie utrzymywany, gdyż zaprowadzony w nurcie reform rewolucyjnych, podział administracyjny na departamenty, nieuwzględniający granic dawnych dzielnic historycznych. Dodatkowo niepokojąca była dysproporcja infrastrukturalno-cywilizacyjna między aglomeracją paryską a francuską prowincją. Skutkowała ona też swoistym drenażem intelektualnym na korzyść stolicy, powszechnym naśladownictwem stołecznych stylów życia i mniej lub bardziej świadomym odrzucaniem tradycji lokalnych.

Regionalizm francuski wyrósł na gruncie koncepcji decentralistycznych, które pojawiły się tuż po Kongresie Wiedeńskim chociażby za sprawą występujących przeciwko absolutyzmowi karbonariuszy. W 1865 r. frakcje opozycyjne ogłosiły dokument – *Program Nancy*, który zawierał słynną formułę: „sprawy gminy należą do gminy, sprawy prowincji do prowincji, sprawy zaś państwa do państwa”²⁸. Od samego początku ruchowi decentralizacyjnemu patronowali politycy Odilon Barrot (1791–1873) i Paul Deschanel (1856–1922), a także przedstawiciele nauk społecznych Frédéric Le Play (1806–1882) oraz wspomniani wcześniej Comte i Proudhon. W ostatnich dekadach XIX w. powstały silne organizacje – Narodowa Liga Decentralistyczna (1895), Bretoński Związek Regionalny (1898), a w 1900 r. powołano Francuską Federację Regionalistyczną promującą idee i koordynującą działania ruchu w kolejnych latach²⁹. Opracowano program skoncentrowany na trzech dziedzinach: administracji – kluczowy postulat decentralizacji władzy; ekonomii – tu domagano się swobody dla lokalnych inicjatyw gospodarczych oraz możliwości zakładania stowarzyszeń branżowych ponad granicami departamentów; kultury i oświaty – żądano stworzenia warunków rozwoju życia literacko-artystycznego i naukowego na prowincji oraz regionalizacji programów nauczania³⁰. Aktywnymi działaczami Federacji byli m.in.: poeta

²⁷ Por. K. Jaskułowski, *O narodowym wymiarze kultury sceptycznie*, [w:] *Naród – Tożsamość – Kultura. Między koniecznością a wyborem*, red. W. J. Burszta, K. Jaskułowski, I. Nowak, Warszawa 2005, s. 19–20; T. Kamusella, *Naród – de gustibus non est disputandum*, [w:] *Naród – Tożsamość – Kultura...*, s. 64–65.

²⁸ Cyt za: J. Sługocki, *Zagadnienia regionalizmu...*, s. 9.

²⁹ A.-M. Thiesse, *Écrire la France. Le mouvement littéraire régionaliste de langue française entre la Belle Époque et la Libération*, Paris 1991; M. Meyer, *Vers la notion de cultures régionales (1789–1871)*, „Ethnologie française” 2003, t. 33, nr 3, s. 409–416. Tom „Ethnologie française” z artykułem Meyer jest tematyczny, nosi tytuł *Cultures régionales. Singularités et revendications* i w całości poświęcony został ruchom regionalistycznym we Francji.

³⁰ E. Chudziński, *Z dziejów regionalizmu...*, s. 53.

pisarz i dziennikarz Louis-Xavier de Ricard (1843-1911), etnograf Louis Marin (1871–1960) oraz literaturoznawca i historyk Jean Charles-Brun (1860–1946). W ostatnich dekadach XIX w. zakładano muzea prowincjonalne, rozwijała się też prasa (m.in. „L’Action régionaliste” i „Tribune régionaliste”)³¹. Osobną kartą regionalizmu francuskiego jest aktywność Frédéric Mistrala (1830–1914) – filologa i poety uznawanego za barda Prowansji oraz rzecznika odrodzenia języka oksytańskiego³². Mistral stanął na czele założonej w 1854 r. szkoły literackiej Felibrige, był autorem słownika języka prowansalskiego, założył w Arles Museon Arlaten, dokumentujące folklor, historię i sztukę prowansalską. Jego aktywność i twórczość – także regionalistyczna – została doceniona nagrodą Nobla przyznaną Mistralowi w 1904 r.³³

Na gruncie polskim pierwszych inspiracji ideą regionalistyczną na wzór francuski należy się doszukiwać w środowisku dwóch pism warszawskich – literacko-społeczno-politycznego „Głosu” i ludoznawczej „Wisły”, zaś postaciami kluczowymi, ze względu na późniejsze okoliczności, wydają się być współpracujący ze sobą Zygmunt Wasilewski (1865–1948) i Stefan Żeromski (1864–1925). Pierwszy z nich na początku lat 90. XIX w. publikował w „Wiśle” szkice etnograficzne, zaś w „Głosie” (w cyklu *Z listów do przyjaciela na prowincji*) kreślił zadania, jakie powinna realizować inteligencja w małych ośrodkach, co zbieżne było z późniejszymi postulatami regionalistów. Wasilewski przybliżał też czytelnikom ideę i funkcje francuskich muzeów kantonalnych³⁴. Podobny regionalno-muzeologiczny wątek pojawia się w tym samym czasie w aktywności Żeromskiego, który w 1892 r. zaabsorbowany był wizją utworzenia muzeum w Nałęczowie. Snując plany tej placówki Żeromski czerpał inspirację z czasopisma „Annuaire des Musées cantonaux” wydawanego w Lisieux, a którego redaktorem był prawnik i patriota normandzki Edmond Groult (1840–1907)³⁵.

Trudno ustalić jak poważny wpływ na znajomość francuskich działań regionalistycznych miała praca obu intelektualistów w charakterze bibliotekarzy

³¹ E. Chudziński, *Idea – ludzie – instytucje...*, s. 9.

³² C. Mauron, *Frédéric Mistral*, Paris 1993; M. D’herde-Heiliger, *Frédéric Mistral et les écrivains occitans dans le Trésor dou Felibrige*, Pau 1998.

³³ E. Kocój, *Między mainstreamem a undergroundem. Dziedzictwo regionalne w kulturze europejskiej – odkrywanie znaczeń*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe w regionach europejskich. Odkrywanie, ochrona, (re)interpretacja*, red. E. Kocój, T. Kosiek, J. Szulborska-Lukasiewicz, Kraków 2019 (*Studia nad Dziedzictwem i Pamięcią Kulturową*, t. 1), s. 22.

³⁴ E. Chudziński, *Z dziejów regionalizmu...*, s. 55; A. Lubczyńska, *Zygmunt Wasilewski – od etnografii do regionalizmu*, [w:] *Zygmunt Wasilewski. Polityk – krytyk – regionalista*, red. M. Meducka, Kielce 2002, s. 119–120.

³⁵ B. Mansfeld, *Stan badań nad regionalizmem w muzealnictwie polskim*, [w:] *Regionalizm. Idea – tradycje – perspektywy rozwoju w muzealnictwie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Mazowieckie w Płocku z okazji jubileuszu 185-lecia muzeum płockiego 19 i 20 września 2006 roku*, red. Z. Chlewiński, Płock 2007, s. 112.

w Muzeum Narodowym Polskim w Rapperswilu (Wasilewski pełnił tę funkcję w latach 1892–1894 zaś Żeromski w latach 1892–1896). Wprawdzie szwajcarski kanton St. Gallen jest niemieckojęzyczny i graniczy z Austrią, ale z całą pewnością było to dobre miejsce dla prowadzenia obserwacji życia naukowego i kulturalnego Francji. Dodajmy, że sama biblioteka zawierała cenne zbiory dokumentujące relacje polsko-francuskie – chociażby losy uczestników Wielkiej Emigracji, materiały do dziejów wojen napoleońskich, Komuny Paryskiej, akta utworzonego w Paryżu Towarzystwa Demokratycznego i wiele innych. Pod koniec rapperswilskiego okresu aktywności Żeromskiego znów pojawia się motyw nałęczowski, świadczący o dobrej znajomości zagadnień rozwijającego się na Zachodzie regionalizmu. Tym razem pisarz przedstawił, zapewne w oparciu o dostępną w bibliotece literaturę, projekt wydawnictwa – „albumu o cechach naukowych” – zawierającego usystematyzowane szkice: geograficzny, historyczny, etnograficzny, statystyczny i literacki dotyczące okolic Nałęczowa³⁶.

Regionalizm polski najwięcej zawdzięcza Żeromskiemu jako autorowi rozprawy publicystycznej *Snobizm i postępek* (wyd. 1923) oraz utworu scenicznego *Uciekla mi przepióreczka* (wydanego w 1924, a wystawionego rok później). Nad Wisłą to właśnie *Snobizm i postępek* stał się o ile nie programem, to bez wątpienia pierwszym zbiorem wytycznych dla rozwijającego się ruchu regionalistycznego. Ten obszerny utwór stanowił próbę odnalezienia źródeł tożsamości narodowej wobec naśladowania szeroko pojętej cudzoziemszczyzny w literaturze i sztuce oraz w obliczu zagrożeń wrzeniem rewolucyjnym promieniującym ze wschodu. Rozprawa stanowiła swego rodzaju syntezę publicystyki Żeromskiego, uznawanego w odrodzonej Polsce za moralnego kontynuatora dzieła wieszczów romantycznych. Autor wysunął w niej rozległe projekty dotyczące reformy polskiej kultury. Jako pisarz koncentrował się na zagadnieniach związanych z teatrem i szeroko pojętą kulturą języka polskiego. Tworzyć postępek, to dla Żeromskiego tyle, co sięgać w twórczości artystycznej i literackiej po wzory rodzime – ludowe, a zatem regionalne (choć pojęcie to w *Snobizmie i postępie* jeszcze się nie pojawia). W tym sensie utwór jest w znacznej mierze hołdem złożonym polskiej prowincji – jej potencjałowi kulturowemu, duchowemu i społecznemu. Określenie „regionalizm” pojawia się w dramacie *Uciekla mi przepióreczka*³⁷. Znamienne, że zarówno do języka francuskiego, jak i polszczyzny, termin ten wprowadzają nie historycy, etnografowie czy socjologowie, ale właśnie literaci – poeta prowansalski Léon de Berluc-Pérussis (ok. roku 1874) i pisarz Stefan Żeromski (50 lat później)³⁸.

³⁶ Z. J. Adamczyk, *Stefana Żeromskiego idea regionalizmu*, [w:] *W hołdzie Aleksandrowi Patkowskiemu (w setną rocznicę urodzin)*, red. J. Grzywna, A. Rembalski, Kielce 1991, s. 75.

³⁷ M. Mikołajczak, *Wstęp: Regionalizm w polskiej refleksji...*, s. 42.

³⁸ Zauważmy w tym miejscu, że zarówno w *Ludziach bezdomnych* rozpoczynających dzieje nowoczesnej powieści społeczno-obyczajowej w Polsce, jak i w *Popiołach* pełniących tę samą rolę w dziedzinie powieści historycznej, szeroko rozumiane wątki francuskie pełnią istotne role. Sam

Mimo ważnej roli Wasilewskiego i Żeromskiego idea regionalizmu nie zdobyłaby po odzyskaniu niepodległości popularności i nie nabrała właściwej dynamiki, gdyby nie postać społecznika i pedagoga Aleksandra Patkowskiego (1890–1942). Regionalizm w myśli Patkowskiego posiadał przede wszystkim wymiar edukacyjny. Chodziło o ściśle zespolenie treści nauczania z naturalnym środowiskiem ucznia – regionem. Szkoła miała być także kuźnią postawy obywatelskiej – aktywnej, odpowiedzialnej, samorządowej. Kluczową kwestią staje się – zdaniem Patkowskiego – spółdzielczość uczniowska, dokształcanie pozaszkolne, organizowanie kursów nauczycielskich, tworzenie muzeów, zakładanie wydawnictw, krajoznawstwo³⁹. Wszystkie te działania miały przyczynić się do budzenia świadomości mieszkańców regionu, przywiązania do rodzinnej ziemi, a tym samym miłości do kraju i ojczyzny. W okresie II Rzeczypospolitej regionalizm doczekał się teoretycznych ustaleń i planów realizacyjnych. W 1926 r. ukazał się *Program regionalizmu polskiego*, który Patkowski opracował na wzór programu francuskiego, zachowując charakterystyczny układ zagadnień. O świadomym nawiązaniu dowiadujemy się z listu, który pedagog i animator napisał wiosną 1924 r. do Żeromskiego: „Chciałbym przygotować program regionalizmu (...). Jako taki objąłby postulaty w dziedzinie pracy samorządowej, ekonomicznej oraz intelektualnej, analogicznie do regionalizmu francuskiego”⁴⁰.

Patkowski odbył w latach 1925–1933 szereg podróży do Czechosłowacji, Włoch, Austrii, Francji, Holandii, Anglii i Niemiec, gdzie uważnie śledził lokalne inicjatywy i proces instytucjonalizacji regionalizmu, w szczególności zaś rozwój stowarzyszeń, muzeów i prasy. Kontakty pozwoliły mu zgromadzić teksty wybitnych przedstawicieli ruchów regionalistycznych, które wypełniły redagowane przez Patkowskiego dwutomowe dzieło *Ruch regionalistyczny w Europie* (1934). Wśród ponad dwudziestu autorów znalazł się sekretarz Francuskiej Federacji Regionalistycznej Charles-Brun, którego przetłumaczony na język polski artykuł pt. *Regionalizm francuski* do tej pory stanowi często cytowane źródło na temat europejskich początków ruchu⁴¹.

* * *

Żeromski pozostawał zresztą pod wpływem Comte’a a także pisarza, filologa, filozofa i orientalisty Ernesta Renana (1823–1892). Por. J.Z. Jakubowski, *Niepokoje filozoficzno-moralne Stefana Żeromskiego*, [w:] *O Stefanie Żeromskim. Materiały z sesji naukowej, Kielce 14–16 października 1974*, red. J. Paclawski, Kraków 1976, s. 12. Dodajmy, że pisarz odwiedził Francję dwukrotnie. W 1902 przebywał na południu kraju, zaś lata 1909–1912 spędził (z przerwami) w Paryżu. Por. J.Z. Jakubowski, *Stefan Żeromski*, Warszawa 1985, s. 112, 115.

³⁹ D. Koźmian, *Poglądy społeczno-pedagogiczne...*, s. 61–127.

⁴⁰ Cyt. za: Z. J. Adamczyk, *Stefana Żeromskiego idea...*, s. 81–82.

⁴¹ J. Charles-Brun, *Regionalizm francuski*, [w:] *Ruch regionalistyczny w Europie*, red. A. Patkowski, Warszawa 1934 (*Biblioteka Regionalna*, t. 1), s. 267–286.

Regionalizmowi (zarówno w znaczeniu ruchu społeczno-naukowego, jak i ideologii) wyznaczono w II Rzeczypospolitej niezwykle ważne zadanie polegające na ukazaniu przeszłości, dorobku i potrzeb poszczególnych ziem jako integralnych części Polski odrodzonej. Regionalizm miał uświadomić Polakom, że kraj, w którym żyją, stanowi całość różnorodną a jednocześnie spójną, trwałą, zasługującą na rangę wartości nadrzędnej. Zadanie niezwykle trudne, być może nawet utopijne w obliczu potrzeb unifikacyjnych, przy jednoczesnym wielonarodowościowym charakterze państwa i wyraźnych międzydzielnicowych uprzedzeniach. Regionalizm miał też stać się ideą tonującą napięcia społeczne II Rzeczypospolitej⁴². Jako ruch apolityczny starał się absorbować aktywność obywatelską, budząc umiłowanie małych ojczyzn jako części składowych ojczyzny ideologicznej, z dala od zamętu, jakie niosły wielkie ideologie nacjonalizmu i komunizmu⁴³. To również nie było łatwe w Europie osłabionej Wielką Wojną i targanej niepokojami społecznymi. Niezależnie od faktycznych możliwości realizacji tych wizji po odzyskaniu niepodległości, regionalizm dopiero wtedy mógł się rozwijać w ramach naczelnego postulatu wypracowanego kilka dekad wcześniej we Francji. Głosił on potrzebę sprawnego funkcjonowania państwa z uszanowaniem kultur lokalnych, w oparciu o bogactwo regionów, ich wszechstronne naukowe poznanie, silny samorząd i edukację uwzględniającą środowisko ucznia.

Bibliografia

- Adamczyk Z. J., *Stefana Żeromskiego idea regionalizmu*, [w:] *W hołdzie Aleksandrowi Patkowskiemu (w setną rocznicę urodzin)*, red. J. Grzywna, A. Rembalski, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, Kielce 1991, s. 74–84.
- Brun J. Ch., *Regionalizm francuski*, [w:] *Ruch regionalistyczny w Europie*, red. A. Patkowski, Wydawnictwo Sekcji Regionalistyczno-Krajoznawczej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1934 (*Biblioteka Regionalna*, t. 1), s. 267–286.
- Burszta J., *Kultura ludowa – kultura narodowa: szkice i rozprawy*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1974.
- Chudziński E., *Regionalizm. Idea – ludzie – instytucje*, Muzeum Niepodległości, Mazowiecka Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2013.
- Chudziński E., *Z dziejów regionalizmu w Polsce*, „Rocznik Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego Oddział w Krakowie” 1995, nr 2, s. 52–68.
- D’herde-Heiliger M., *Frédéric Mistral et les écrivains occitans dans le Trésor dóu Felibrige*, Section française de l’association internationale d’études occitanes, Pau 1998.

⁴² Koncepcja regionalizmu jako idei pojedynczej – łagodzącej napięcia społeczno-polityczne – również „przywędrowała” z Francji. Szczególnie była bliska jednemu z najwybitniejszych propagatorów regionalizmu na ziemiach francuskich, jakim był Jean Charles-Brun. Por. J. Wright, *The Regionalist Movement in France 1890–1914: Jean Charles-Brun and French Political Thought*, Oxford 2003.

⁴³ B. Mansfeld, *Stan badań...*, s. 111.

- Dunaj B., *Kazimierz Nitsch jako prekursor badań regionalizmów*, [w:] *Studia Dialektologiczne IV*, red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2010, s. 19–24.
- Górski R., *Zainteresowania kulturą ludową w epoce Mickiewicza*, „Polska Sztuka Ludowa” 1956, nr 1, s. 31–40.
- Jakubowski J.Z., *Niepokoje filozoficzno-moralne Stefana Żeromskiego*, [w:] *O Stefanie Żeromskim. Materiały z sesji naukowej, Kielce 14–16 października 1974*, red. J. Pacławski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1976, s. 9–28.
- Jakubowski J.Z., *Stefan Żeromski*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Jaskułowski K., *O narodowym wymiarze kultury sceptycznie*, [w:] *Naród – Tożsamość – Kultura. Między koniecznością a wyborem*, red. W. J. Burszta, K. Jaskułowski, J. Nowak, Instytut Slawistyki PAN, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa 2005, s. 15–42.
- Kamusella T., *Naród – de gustibus non est disputandum*, [w:] *Naród – Tożsamość – Kultura. Między koniecznością a wyborem*, red. W. J. Burszta, K. Jaskułowski, J. Nowak, Instytut Slawistyki PAN, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa 2005, s. 43–77.
- Kasprzyk D., *Ludoznawstwo – u źródeł regionalizmu*, [w:] *Uniwersalizm i tradycja w kulturze. Aktualność kultury ludowej. Część III*, red. A. Roguska, M. Danielak-Chomać, Pracownia Wydawnicza Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2015, s. 67–86.
- Kasprzyk D., *Patriotyzm(y) regionalistów*, [w:] *Kulturowe analizy patriotyzmu*, red. K. Kulikowska, C. Obracht-Prondzyński, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2016, s. 501–521.
- Kasprzyk D., Lech A., *Agraryzm – regionalizm. Bliskość ideowa programów*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie*, tom 2, *Idee, organizacje, środowisko*, red. F. Kampanka, S. Stępką, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Wydział Nauk Humanistycznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Ludowe Towarzystwo Naukowo-Kulturalne, Warszawa 2012, s. 55–66.
- Kocój E., *Między mainstreamem a undergroundem. Dziedzictwo regionalne w kulturze europejskiej – odkrywanie znaczeń*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe w regionach europejskich. Odkrywanie, ochrona, (re)interpretacja*, red. E. Kocój, T. Kosiek, J. Szulborska-Lukasiewicz, Wydawnictwo UJ, Kraków 2019 (*Studia nad Dziedzictwem i Pamięcią Kulturową*, t. 1), s. 19–39.
- Kosieliński S., *Spis z natury. Krajoznawczy projekt niepodległościowy*, „Pomocnik Historyczny”, dodatek do „Polityki” 2007, nr 34 (23 VIII 2007), s. 34–38.
- Koźmian D., *Poglądy społeczno-pedagogiczne Aleksandra Kazimierza Patkowskiego (1890–1942)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1998.
- Lech A., *Źródła ideowe regionalizmu*, „Zeszyty Wiejskie” 2008, z. 13, s. 48–55.
- Lewandowski E., *Wzlot i upadek inteligencji*, „Dziś” 2007, nr 12, s. 52–67.
- Lubczyńska A., *Regionalizm kielecki w latach 1918–1939*, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2008.
- Lubczyńska A., *Zygmunt Wasilewski – od etnografii do regionalizmu*, [w:] *Zygmunt Wasilewski. Polityk – krytyk – regionalista*, red. M. Meducka, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2002.

- Mancwel A., *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2009.
- Mansfeld B., *Stan badań nad regionalizmem w muzealnictwie polskim*, [w:] *Regionalizm. Idea – tradycje – perspektywy rozwoju w muzealnictwie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Mazowieckie w Płocku z okazji jubileuszu 185-lecia muzeum płockiego 19 i 20 września 2006 roku*, red. Z. Chlewiński, Muzeum Mazowieckie w Płocku, Płock 2007, s. 110–123.
- Marcinkowska E., *O prekursorach regionalizmu polskiego*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2003, nr 19, s. 23–38.
- Mauron C., *Frédéric Mistral*, Fayard, Paris 1993.
- Meyer M., *Vers la notion de cultures régionales (1789–1871)*, „Ethnologie française” 2003, t. 33, nr 3, s. 409–416.
- Mikołajczak M., *Wstęp: Regionalizm w polskiej refleksji o literaturze (zarys problematyki i historia idei)*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*, red. Z. Chojnowski, M. Mikołajczak, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2016, s. 9–83.
- Piotrowski B., *Eugeniusza Romera koncepcja Polski rdzennej*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 1, s. 40–69.
- Rak M., *Dialektologia polska w latach 1873–1918 (zarys historii)*, [w:] *Studia Dialektologiczne V*, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, A. Tyrpa, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2019, s. 327–336.
- Skorowski H., *Antropologiczno-etyczne aspekty regionalizmu*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1990.
- Sługocki J., *Zagadnienia regionalizmu i tożsamości regionalnej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1990.
- Stogowska A., *Regionalizm – prąd umysłowy XIX i XX wieku*, „Edukacja Dorosłych” 2000, nr 1, s. 63–70.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Thiesse A.-M., *Écrire la France. Le mouvement littéraire régionaliste de langue française entre la Belle Époque et la Libération*, Presses Universitaires de France, Paris 1991.
- Wright J., *The Regionalist Movement in France 1890–1914: Jean Charles-Brun and French Political Thought*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Ziółkowski M., *Ewolucja historycznych funkcji polskiej inteligencji, współczesna pragmatyzacja świadomości i przemiany systemu szkolnictwa wyższego*, [w:] *Spotkania z kulturą. Antoninie Kłoskowskiej w piątą rocznicę śmierci*, red. J. Kurczewska, E. Tarkowska, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2006, s. 294–313.

